

بررسی اثر تراکم کاشت و آبیاری تکمیلی بر واکنش رنگیزه‌های گیاهی، آنتی‌اکسیدان‌های کاتالاز و آسکوربات‌پراکسیداز و عملکرد علوفه دو رقم گلرنگ (*Carthamus tinctorius* L.)

مریم دلفانی^۱، علی حاتمی*^۱، سید سعید پورداد^۲، زهرا طهماسبی^۱، فرشید فتاح نیا^۳ و محمدرضا جهانسوز^۴
گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه ایلام، ایلام،^۲ مؤسسه تحقیقات کشاورزی دیم، گروه علوم دامی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه ایلام، ایلام،^۳ گروه زراعت، دانشکده کشاورزی، دانشگاه تهران، تهران،^۴ تهران
(تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۵/۰۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۰۲/۱۸)

چکیده

به علت مقاومت بالای گلرنگ به شرایط سخت محیطی، بسیاری از محققان از این گیاه به عنوان یک مدل جهت بررسی و درک مکانیسم‌های دفاعی در مقابل تنش‌های محیطی استفاده می‌نمایند. در این راستا آزمایشی جهت بررسی واکنش رنگیزه‌های گیاهی و آنتی‌اکسیدان‌های کاتالاز و آسکوربات‌پراکسیداز در تراکم گیاهی علوفه‌ی دو رقم گلرنگ تحت شرایط آبیاری تکمیلی، در مزرعه‌ی دانشکده کشاورزی دانشگاه ایلام در سال ۹۵-۱۳۹۴ اجرا شد. آزمایش در قالب طرح اسپلیت-فاکتوریل انجام شد که تیمارهای مورد نظر شامل، عامل اصلی آبیاری در دو سطح (آبیاری تکمیلی و دیم) و عامل‌های فرعی شامل، تراکم در پنج سطح (۲۰، ۳۰، ۴۰، ۵۰ و ۶۰ کیلوگرم در هکتار) و دو رقم (گلدشت و فرامان) با سه تکرار اجرا گردید. نتایج ارزیابی این صفات نشان داد که بیشترین میزان کلروفیل کل، a و b به ترتیب با میانگینی معادل با ۱۲/۰۱، ۹/۴۴ و ۲/۵۶ میکروگرم بر میلی‌لیتر در تیمار آبیاری تکمیلی بود و کاروتنوئید تحت تأثیر هیچ یک از تیمارها قرار نگرفت. تیمار اصلی تراکم ۴۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگین ۳۹/۸۹ میکرومول بر گرم وزن تر بیشترین میزان آنتوسیانین را سبب شد، همچنین تیمار اصلی رقم فرامان (۳۷/۲۱ میکرومول بر گرم وزن تر) نسبت به رقم گلدشت (۳۵/۴۲ میکرومول بر گرم وزن تر) کارایی بهتری از نظر آنتوسیانین داشت. بیشترین میزان فلاونوئید در تراکم ۵۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگین ۰/۵۰۸ حاصل گردید. آنزیم کاتالاز در تیمار دیم (۰/۰۰۵٪) کارایی بهتری نشان داد. علاوه بر این تراکم ۵۰ و ۶۰ (کیلوگرم در هکتار) نیز به ترتیب با میانگین معادل با ۰/۰۰۵ و ۰/۰۰۷٪ در هر دو آنتی‌اکسیدان کاتالاز و آسکوربات‌پراکسیداز سبب برتری نهایی گردیدند. در نهایت تیمار آبیاری تکمیلی سبب افزایش رنگیزه‌های گیاهی شد و افزایش تراکم گیاهی در افزایش فعالیت هر دو آنتی‌اکسیدان آنزیمی و غیر آنزیمی مؤثر بود به نحویکه سبب بهبود سازگاری و تحمل به خشکی و افزایش عملکرد در مناطق نیمه خشک (منطقه‌ی انجام آزمایش) گردید.

کلمات کلیدی: آسکوربات‌پراکسیداز، رنگیزه‌ها، کاتالاز، گلرنگ

مقدمه

یک سوم متوسط بارندگی جهان) می‌باشد (جلیلیان و همکاران، ۱۳۹۵). آبیاری تکمیلی باعث صرفه جویی در مصرف آب خواهد شد. روش آبیاری تکمیلی براساس میزان بارش، ذخیره

کشور ایران جزء مناطق خشک و نیمه خشک محسوب می‌گردد، متوسط بارش سالیانه حدود ۲۵۰ میلی‌متر (کمتر از

قابل توصیه جهت کشت گیاهان علوفه‌ای، تراکمی است که در آن ضمن کاهش رقابت، حداکثر میزان علوفه با کیفیت مطلوب حاصل شود. تراکم و یا میزان بذر مصرفی جهت کشت گیاهان علوفه‌ای اساساً به روش کشت، شرایط اقلیمی منطقه مورد نظر، خصوصیات و حاصلخیزی خاک، نوع رقم و زمان کشت گیاه بستگی دارد (رضوانی مقدم و همکاران، ۱۳۹۴).

در سال‌های اخیر تقاضای بشر برای محصولات دامی افزایش یافته است، از طرفی با توجه به افزایش جمعیت جهان و کاهش توانایی مراتع برای تأمین نیاز غذایی دام‌ها مشکل ساز شده است (Miri et al., 2016). با توجه به خشکسالی‌های اخیر به نظر می‌رسد که تلاش در جهت معرفی گیاهان و ارقام جدید علوفه‌ای می‌تواند در جهت تأمین بخشی از نیاز علوفه‌ای کشور مؤثر باشد (پورداد و خمیس‌آبادی، ۱۳۹۴). گیاهان علوفه‌ای و مراتع یکی از منابع اصلی انرژی و پروتئین برای دام‌ها به شمار می‌روند. اگر علوفه دارای کیفیت مناسب باشد می‌تواند بخش عمده نیاز دام‌ها به مواد مغذی را تأمین نماید (یوسفی نژاد، ۱۳۹۴). در سال زراعی ۹۴-۱۳۹۳، سطح برداشت حدود ۱/۰۸ میلیون هکتار معادل با ۹/۴۶ درصد از محصولات زراعی کشور متعلق به نباتات علوفه‌ای بوده که از این مقدار اراضی آبی ۸۸/۷۳ درصد و اراضی دیم ۱۱/۲۷ درصد است. سطح زیر کشت گلرنگ در کشور حدود ۲/۲۵۷ هزار هکتار برآورد شد که معادل با ۰/۱۹ درصد از کل سطح برداشت محصولات زراعی و ۰/۵۲ درصد از کل سطح برداشت محصولات صنعتی می‌باشد و ۹۴/۲۴ درصد آن اراضی با کشت آبی و ۵/۷۶ درصد بقیه به صورت اراضی کشت دیم می‌باشد. استان‌های اصفهان، فارس، کرمان و سیستان و بلوچستان به ترتیب مقام‌های اول تا چهارم را به خود اختصاص داده‌اند، چهار استان مذکور جمعاً ۸۸/۶۶ درصد گلرنگ سطح کشور را داشته‌اند و استان قم با دارا بودن سطح ۲ هکتار گلرنگ کمترین سطح را در کشور به خود اختصاص داده است (آمار نامه، ۱۳۹۵). رقم جدید گلدشت حاصل انتخاب تک بوته از توده محلی گلرنگ آذربایجان شرقی با استفاده از روش سلکسیون لاین‌های خالص است. تأکید بر

آب در خاک و نیاز گیاهی در دوره‌های مختلف رشد در نظر گرفته خواهد شد. میزان آبیاری تکمیلی براساس مقدار رطوبت نسبی واقعی قبل از آبیاری و رطوبت نسبی خاک در لایه‌ی عمیق ۱۴۰-۰ سانتی‌متری محاسبه می‌شود که از اتلاف منابع آبی جلوگیری شود (Meng et al., 2107). آبیاری تکمیلی یعنی کاربرد مقدار محدودی آب در زمان توقف بارندگی و وقوع تنش کمبود آب است تا آب کافی برای تداوم رشد بوته‌ها و افزایش ثبات عملکرد تأمین گردد، سیستم آبیاری تکمیلی معمولاً در مناطقی با ۳۰۰ تا ۶۰۰ میلی‌متر بارندگی سالیانه استفاده می‌شود. مقدار و زمان آبیاری تکمیلی باید به نحوی صورت گیرد که با کمترین مقدار آب قابل دسترس، عملکرد بهینه و مطلوب حاصل گردد (مظلومی‌میمندی و همکاران، ۱۳۹۵). برای کاهش تنش آبی می‌توان از گونه‌ها یا ارقام متحمل و یا ارقام محلی با عملکرد ضعیف استفاده نمود (Tsoata et al., 2017).

افزایش میزان تراکم گیاهی تا حدودی می‌تواند سبب افزایش عملکرد محصول در واحد سطح گردد، در این شرایط توانایی گیاه جهت جذب تشعشعات فتوسنتزی بیشتر خواهد شد و رشد و نمو گیاه سریع‌تر و گسترده‌تر خواهد شد. در ابتدای فصل رشد میزان رقابت بین گیاهان مجاور محدود می‌باشد اما با بزرگ‌تر شدن اندازه‌ی بوته‌ها و محدود شدن منابع، فشار ناشی از تراکم افزایش می‌یابد. توزیع فضایی گیاهان در یک جامعه زراعی با جذب تشعشع در ارتباط است و این صفت نقش تعیین کننده‌ای در ظرفیت فتوسنتزی و عملکرد دارد، زیرا سرعت رشد محصول تابعی از انرژی تشعشعی مورد استفاده در فتوسنتز می‌باشد (کوچکی و همکاران، ۱۳۹۶). در ارتباط با کشت گیاهان علوفه‌ای، تراکم مناسب از مهم‌ترین عوامل جهت تولید موفقیت‌آمیز محصول محسوب می‌گردد. تعیین تراکم مناسب کشت می‌تواند ضمن بهره‌برداری مناسب از منابع محیطی، کمیت و کیفیت علوفه تولیدی را تحت تأثیر قرار دهد. تغییر در تراکم کشت می‌تواند بر صفاتی همانند ارتفاع بوته، قطر ساقه، پریرگی و یا نسبت برگ به ساقه، بر عملکرد کیفی علوفه تأثیرگذار باشد. تراکم

محسوب می‌گردد (علی‌نقی‌پور، ۱۳۹۳).

گلرنگ (*Carthamus tinctorius* L.) گیاهی یک‌ساله، متعلق به خانواده‌ی کمپوزیته است. اسیدهای چرب غیر اشباع موجود در دانه‌های آن باعث شده به عنوان یک گیاه اقتصادی در سطح جهان مطرح باشد (Villa et al., 2017). جنبه‌ی دارویی گلرنگ برای انسان عمدتاً در درمان خونریزی، سندروم، دردهای بعد از زایمان و آسیب و درد مفاصل استفاده می‌گردد (Xia et al., 2017). گلرنگ گیاهی است که نسبت به تنش شوری و خشکی مقاوم هست. گلرنگ به عنوان گیاهی جهت تغذیه به عنوان مرتع، علوفه، دانه و روغن استفاده می‌شود. کنجاله گلرنگ یک محصول جانبی از صنعت گلرنگ می‌باشد که به عنوان پروتئین برای تغذیه حیوانات استفاده می‌شود (Ragni et al., 2015). در بررسی صورت گرفت در مورد علوفه‌ی گلرنگ مشاهده شد که این گیاه یک محصول روغنی جایگزین سویا است که می‌تواند به عنوان خوراک دام در مناطق خشک و نیمه خشک استفاده گردد (Ozek, 2017). در مناطق خشک و نیمه خشک که محدودیت منابع آب وجود دارد، گلرنگ گیاه علوفه‌ای مناسبی می‌تواند باشد. همچنین می‌تواند در خاک‌هایی که حاصلخیزی و دمای پایینی دارند، رشد موفقیت‌آمیزی داشته باشد (Mirshekari et al., 2012). در طی بررسی علوفه‌ی گلرنگ بیان شد که این گیاه یک محصول روغنی جایگزین سویا است که می‌تواند به عنوان خوراک دام در مناطق خشک و نیمه خشک استفاده گردد. محتوای مواد مغذی گلرنگ بسته به نوع خاک و شرایط آب و هوایی بستگی دارد. دانه‌ی گلرنگ به عنوان خوراک دام و طیور و علوفه در تغذیه نشخوارکنندگان استفاده گردید. همچنین تغذیه گوسفندهای پرواری با علوفه‌ی گلرنگ سبب موفقیت در افزایش باروری آنها و در گوساله‌ها، تحمل به سرما را افزایش می‌دهد. گلرنگ به صورت چرا، انبار و سیلو برای دام قابل استفاده می‌باشد. علوفه‌ی گلرنگ خوش خوراک و ارزش غذایی و عملکرد آن شبیه یا بهتر از یولاف است. قابلیت جذب و هضم علوفه‌ی سبز شبیه به مخلوط ماشک-یولاف دارد (Emongor, 2010). برداشت گلرنگ در مرحله‌ی غنچه‌دهی

زود رسی، تعداد و اندازه غوزه و عدم وجود خار اولین گام در راه اصلاح این رقم با انتخاب تک بوته از توده محلی مذکور بوده است. علائمی از بیماری‌های مهم گلرنگ نظیر لکه برگ، سفیدک سطحی و بوته میری در مزارع تحقیقاتی و ازدیادی مؤسسه تحقیقات اصلاح و تهیه نهال و بذر و ایستگاه‌های تابعه و مزارع زارعین کشور مشاهده نشده است. از مهم‌ترین ویژگی‌های ممتاز این لاین صفت زودرسی آن (۲۵-۲۰ روز زودرس‌تر از رقم شاهد محلی اصفهان) است که رها سازی سریع تر زمین زراعی و کشت سایر محصولات زراعی را امکان پذیر می‌نماید. این رقم در سال ۱۳۸۷ معرفی گردیده است. لاین ۴۱۱ که با نام فرامان معرفی گردید در بین سایر ژنوتیپ‌های تحت بررسی در مناطق معتدل سرد کرمانشاه، ایلام، لرستان و شیروان (خراسان شمالی) دارای عملکرد مناسب بوده و از نظر بیماری زنگ نیز در شرایط گیاهچه ای و در گلخانه مقاوم و در شرایط مزرعه نیز متحمل بود. همچنین وضعیت عملکرد دانه و روغن این لاین در شرایط آبی نیز نشان داد که این رقم علی‌رغم تحمل به خشکی بالا و پتانسیل مناسب در شرایط دیم در شرایط آبیاری تکمیلی و نیز در سال‌های پر باران نیز قادر به بروز پتانسیل خود بوده و می‌تواند تمامی ژنوتیپ‌های پیشرفته را از نظر عملکرد دانه و روغن پشت سر بگذارد. نکته مهم در مورد رقم فرامان این است که چون ژنوتیپی بی‌خار و با گل‌های قرمز رنگ است به همین دلیل برداشت دستی آن برای مناطقی که در زمان برداشت کمباین در دست رس نیست امکان پذیر می‌باشد. شایان ذکر است که برداشت گلرنگ حدود یک ماه بعد از برداشت گندم صورت می‌گیرد و به همین دلیل برداشت ماشینی گلرنگ به علت مهاجرت کمباین‌ها دشوار بوده و این موضوع یکی از عوامل محدود کننده توسعه کشت گلرنگ در کشور ما بوده است. همچنین به علت وجود گلچه‌های قرمز و بی خار بودن امکان برداشت دستی گلچه‌ها نیز وجود دارد. این امر موجب ایجاد درآمد اضافی برای کشاورزان خواهد شد. مضافاً رقم فرامان بسیار دانه درشت بوده که از نظر عملیات بوجاری (جدا کردن بذر گلرنگ از بذر گندم) و نیز بازار پسندی یک مزیت

برای سیلو قابل استفاده خواهد بود و بر روی فراورده‌های لبنی آنها تأثیری نداشت. سیلوی علوفه‌ی گلرنگ به عنوان جایگزین سیلوی غلات در رژیم‌های غذایی گاو و گوسفند قابل استفاده است (Cazzato *et al.*, 2011).

کلروفیل مهم‌ترین رنگدانه‌های جذب کننده نور در غشاهای تیلاکوئیدی می‌باشند. علاوه بر کلروفیل‌ها، گیرنده‌های مکمل نوری دیگری به نام کاروتنوئیدها وجود دارد که پلی‌هیدروکربن‌های اشباع نشده‌ای می‌باشند که ۲ تا ۴ درصد وزن خشک کلروپلاست را تشکیل داده و قادر به جذب نور در طول موجی هستند که توسط کلروفیل‌ها جذب نمی‌شوند (نعمت‌اللهی و همکاران، ۱۳۹۲). غلظت کلروفیل در گیاهان زنده یکی از فاکتورهای مهم جهت حفظ ظرفیت فتوسنتزی می‌باشد. در شرایط تنش حفظ غلظت کلروفیل به ثبات فتوسنتزی کمک خواهد نمود. کاهش میزان کلروفیل در شرایط تنش خشکی به عنوان یک عامل محدود کننده غیر روزنه‌ای به شمار می‌رود. کاهش کلروفیل در شرایط تنش خشکی ممکن است به علت تخریب این رنگیزه‌ها و یا کاهش ساخت آنها و همچنین اختلال در فعالیت آنزیم‌های مسئول سنتز و رنگدانه‌های فتوسنتزی صورت گیرد (حشمتی و همکاران، ۱۳۹۵).

ترکیبات فنولی گروهی از متابولیت‌های ثانویه شامل فلاونونوئیدها، تانن‌ها، هیدروکسی سینامیک استرها و لیگنین هستند که در بافت‌های گیاهی به وفور یافت می‌شوند. این ترکیبات علاوه بر جذب اشعه ماوراء بنفش در اپیدرم گیاهان، دارای عملکرد آنتی‌اکسیدانی نیز هستند (کبیری، ۱۳۹۰). ترکیبات فنلی از جمله فلاونونوئیدها دسته‌ای از ترکیبات فتوشیمیایی هستند که انتشار وسیعی در گیاهان دارند و فعالیت بیولوژیکی متنوع این ترکیبات از جمله فعالیت‌های آنتی‌اکسیدانی، ضد میکروبی، ضد التهاب و گشاد کنندگی عروق آنها گزارش شده است. در تمام گیاهان، فعالیت آنتی‌اکسیدانی با میزان فنل رابطه مستقیم دارد (Jamshidi *et al.*, 2010).

آنتوسیانین یکی از مهم‌ترین رنگدانه‌های گیاهی است که مشاهده‌ی آن برای انسان بسیار قابل وضوح است. آنتوسیانین

متعلق به یک گروه گسترده‌تر و وسیع ترکیبات فنلی به نام فلاونونوئیدها می‌باشد. آنها گلیکوزیدهای پلی‌هیدروکسی و پلی‌میتوکسی مشتق شده از ۲- فنل بنزوپیریدیلیم یا نمک‌های فلاویلیوم هستند. آنتوسیانین با یک یا تعداد بیشتری قند اشباع شده‌اند. جایگاه قندهای اشباع بر روی کربن ۳ یا ۵ یا هر دو کربن ۳ و ۵ است. تفاوت آنتوسیانین‌ها مربوط به تعداد گروه‌های هیدروکسی، طبیعت و تعداد آن است. هم گروه هیدروکسیل و هم قندها، حلالیت فلاونونوئیدها را در آب افزایش می‌دهند (Kong *et al.*, 2003). رادیکال‌های آزاد اکسیژن سبب نابودی DNA، پراکسیداسیون چربی‌ها، تخریب پروتئین‌های غشایی و ماکروپروتئین‌ها در سلول از جمله رنگریزه‌های کلروفیل و آنزیم‌ها می‌شوند. آنتوسیانین موجود در گیاه به عنوان گیرنده رادیکال‌های آزاد عمل می‌کند و گیاهان را در برابر تنش‌های اکسیداتیو محافظت می‌کند (جعفرزاده و همکاران، ۱۳۹۳).

گیاهان از لحاظ مورفولوژیکی و فیزیولوژیکی دارای مکانیزم‌های وسیعی جهت تحمل به خشکی هستند. از جمله فرآیندهای فیزیولوژیکی گیاهی مانند فعالیت‌های آنتی‌اکسیدان‌های آنزیمی، غیر آنزیمی، تجمع و انباشتگی اسید آسبزیک می‌باشد که سرعت و شدت آنها بستگی به زمان وقوع تنش خشکی و شدت آن دارد. تنش خشکی به صورت مستقیم باعث آسیب به سلول‌ها می‌گردد و به صورت غیر مستقیم باعث تشکیل رادیکال‌های آزاد اکسیژن می‌شود. در شرایط تنش‌های اکسیداتیو، اسید آسبزیک باعث بیان ژن‌ها گردیده که این ژن‌ها باعث رمزگذاری آنزیم‌های آنتی‌اکسیدانی و افزایش آنها (سوپراکسیددیسموتاز، کاتالاز، آسکوربات پراکسیداز) می‌شود (Ghanaatiyan and Sadeghi, 2017). سیستم دفاعی در مقابل اکسیژن‌های فعال به طور عمده شامل ترکیبات آنتی‌اکسیدانی غیر آنزیمی (آسکوربیک، گلووتاتیون) و مکانیسم‌های دفاعی آنزیمی (سوپراکسیددیسموتاز، کاتالاز، پراکسیداز، آسکوربات پراکسیداز و گلووتاتیون ردوکتاز) است (Namdjoyan *et al.*, 2017).

پیشرفت ژنتیکی برای تحمل به تنش در گیاهان زراعی

(کیلوگرم در هکتار) اوره، ۱۰۰ (کیلوگرم در هکتار) سوپرفسفات تریپل و ۵۰ (کیلوگرم در هکتار) سولفات پتاسیم در زمان اجرای عملیات تهیه بستر بذر استفاده گردید.

طی دوران داشت، ۴ بار وجین کامل علف‌های هرز به صورت دستی انجام گردید نمونه برداری پس از پایان یافتن آخرین بارندگی تا قبل از گلدهی صورت گرفته است. برای اعمال آبیاری تکمیلی پس از پایان یافتن بارندگی‌ها (ساقه‌دهی و تکمه دهی) با محاسبه‌ی ظرفیت زراعی مزرعه و نقطه‌ی پژمردگی دائم و جایگزینی اعداد در رابطه‌ی مربوطه (۱) میزان حجم آب مورد نیاز برای آبیاری محاسبه گردید (Bucks et al., 1982). همچنین برای تعیین دور آبیاری از طریق محاسبه‌ی نیاز آبی گیاه و رابطه‌های (۲، ۳ و ۴) استفاده گردید (جدول ۴) (Allen et al., 1998). آبیاری با شیلنگ و کتور حجمی با دقت ۰/۰۰۰۱ مترمکعب صورت گرفت. در مجموع تا قبل از گلدهی در تیمارهای لازم، دو مرتبه آبیاری تکمیلی اجرا گردید.

$$V_w = \frac{(F_c - PWP) \times BD \times A \times D \times MAD}{E_a} \quad (1)$$

$$ET_0 = KP \times ETP \quad (2)$$

$$ETC_0 = KC \times ET_0 \quad (3)$$

$$\text{دور آبیاری} = \frac{(\theta F_c - \theta PWP) \times D \times MAD \times BD}{ETC_0} \quad (4)$$

V_w = حجم آب آبیاری (مترمکعب)

F_c = درصد وزنی رطوبت خاک در حالت ظرفیت مزرعه

PWP = درصد وزنی رطوبت خاک در حالت پژمردگی دائم

BD = وزن مخصوص ظاهری خاک مزرعه (گرم بر سانتی‌مترمکعب)

A = مساحت کرت اصلی آزمایش (مترمربع)

D = عمق ریشه (متر)

E_a = راندمان آب آبیاری که حدود ۸۵ درصد در نظر گرفته شد.

ET_0 = تبخیر و تعرق گیاه مرجع

KP = ضریب تشک A

ETP = میزان تبخیر روزانه از تشک

ETC_0 = تبخیر و تعرق محصول

KC = ضریب گیاهی گلرنگ براساس فائو (۱/۵)

نیازمند شناسایی مکانیسم‌های فیزیولوژیک متناسب با تحمل به تنش است. تحمل به خشکی نتیجه چندین خصوصیت گیاهی است که شامل صفات فیزیولوژیک و به همان اندازه مورفولوژیک و صفات فنولوژیک است بنابراین انتخاب، تنها بر اساس یک مکانیسم تحمل به خشکی برای بهبود عملکرد مناسب نخواهد بود. اعتقاد بر این است که گیاهان به ندرت تنها از طریق یک صفت فیزیولوژیک یا مورفولوژیک واکنش تحمل را نشان می‌دهند و معمولاً همزمان چند فرآیند در این واکنش وارد عمل می‌شوند. گلرنگ گیاهی است که سازگار به شرایط تنش خشکی بوده و می‌تواند شرایط تنش را تحمل کند. با توجه به اهمیت داوربی، غذایی و چند منظوره بودن آن، بررسی اثر تراکم کاشت و آبیاری تکمیلی بر واکنش رنگیزه‌های گیاهی، آنتی‌اکسیدان‌های کاتالاز و آسکوربات پراکسیداز و عملکرد علوفه دو رقم گلرنگ حائز اهمیت است.

مواد و روش‌ها

این آزمایش در بهمن ماه سال ۱۳۹۵-۱۳۹۴ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه ایلام با مشخصات طول جغرافیایی منطقه مورد آزمایش ۴۶ درجه و ۲۸ دقیقه؛ عرض جغرافیایی ۳۳ درجه و ۳۷ دقیقه؛ ارتفاع از سطح دریا ۱۱۷۴ متر اجرا شد. طرح در قالب اسپلیت پلات فاکتوریل که تیمارهای مورد نظر شامل، عامل اصلی آبیاری در دو سطح (آبیاری تکمیلی و دیم) و عامل‌های فرعی شامل، تراکم در پنج سطح (۲۰، ۳۰، ۴۰، ۵۰ و ۶۰ کیلوگرم در هکتار که به ترتیب معادل با ۴۰، ۶۰، ۷۹، ۹۹ و ۱۱۹ بوته در مترمربع می‌باشد) و دو رقم (گلدشت و فرامان) با فاصله ردیف ثابت ۴۰ سانتی‌متر در سه تکرار که در آن هر کرت شامل ۵ ردیف به طول ۴ متر لحاظ شد. دو ردیف کناری به عنوان حاشیه و ۳ ردیف وسط جهت تعیین پارامترهای آزمایش در نظر گرفته شد. اطلاعات مربوط به هواشناسی در سال زراعی مربوطه در جدول ۱ و در دراز مدت در جدول ۲ اشاره شده است.

براساس نتایج فیزیکی و شیمیایی خاک مزرعه در عمق صفر تا ۶۰ سانتی‌متر (جدول ۳) محل آزمایش به میزان ۱۰۰

جدول ۱- آمار هواشناسی در طول مدت اجرای طرح در سال ۹۵-۹۴ (اداره کل هواشناسی استان ایلام)

ماه‌های سال	میزان تبخیر (میلی‌متر)	بارندگی (میلی‌متر)	میانگین رطوبت نسبی (درصد)	میانگین درجه حرارت حداقل (درجه سانتی‌گراد)	میانگین درجه حرارت حداکثر (درجه سانتی‌گراد)
۹۴-۹۵	۰	۶۱/۹	۶۲	۰/۶	۱۱/۸
بهمن	۰	۵۴/۹	۵۷	۵/۷	۱۶/۹
اسفند	۸۱/۳	۱۵۶/۱	۵۹	۶/۲	۱۷/۸
فروردین	۲۰۳/۲	۳۰/۶	۴۶	۱۳/۲	۲۶/۸
اردیبهشت	۲۹۲	۰	۲۶	۱۵/۵	۳۱/۲
خرداد	۳۹۲/۷	۰	۱۸	۲۱/۴	۳۸/۱
تیر					

جدول ۲- آمار هواشناسی در دراز مدت (اداره کل هواشناسی استان ایلام)

سال	میانگین تبخیر سالانه (میلی‌متر)	بارندگی سالانه (میلی‌متر)	میانگین رطوبت نسبی سالانه (درصد)	میانگین حداقل دمای سالانه (درجه سانتی‌گراد)	میانگین حداکثر دمای سالانه (درجه سانتی‌گراد)
۱۳۷۰	-	۶۹۰	۴۰	۱۰/۹	۲۰/۷
۱۳۷۱	-	۶۹۰	۴۰	۱۰/۶	۲۰/۴
۱۳۷۲	۱۵۵۴/۹	۶۳۳/۵	۴۰	۱۰/۹	۲۱/۸
۱۳۷۳	۱۸۳۸/۸	۷۴۲	۳۹	۱۰/۶	۲۱/۶
۱۳۷۴	۲۰۰۷/۷	۸۵۰/۸	۴۰	۱۲	۲۱/۶
۱۳۷۵	۲۰۱۳/۹	۵۴۹/۳	۴۲	۱۲/۱	۲۱/۹
۱۳۷۶	۲۰۸۳/۵	۵۷۸/۳	۴۰	۱۱/۳	۲۱/۱
۱۳۷۷	۱۶۴۶/۳	۷۲۵/۷	۴۵	۱۳/۲	۲۳/۹
۱۳۷۸	۱۸۷۷/۱	۴۷۳/۳	۳۵	۱۲/۲	۲۳
۱۳۷۹	۲۱۴۵/۱	۳۰۵/۲	۳۴	۱۲	۲۳/۲
۱۳۸۰	۲۱۴۵/۳	۵۴۵/۲	۳۸	۱۲/۵	۲۳/۵
۱۳۸۱	۱۹۳۴/۵	۵۹۷/۷	۳۸	۱۱/۶	۲۲/۱
۱۳۸۲	-	۶۰۵/۹	۴۱	۱۰/۳	۲۳
۱۳۸۳	۲۲۵۲/۴	۶۲۳/۱	۴۱	۹/۵	۲۲/۵
۱۳۸۴	۲۱۲۶/۸	۶۵۶/۹	۴۳	۱۰/۱	۲۳/۳
۱۳۸۵	۲۰۷۷/۶	۶۰۰/۹	۴۱	۹/۶	۲۲/۶
۱۳۸۶	۱۹۰۲/۱	۵۵۵	۴۷	۹/۵	۲۳/۱
۱۳۸۷	۱۸۸۴/۴	۳۳۳/۶	۴۲	۱۰/۲	۲۳/۹
۱۳۸۸	۲۳۳۹/۲	۲۶۰/۵	۴۰	۱۰/۴	۲۳/۱
۱۳۸۹	۲۰۶۳	۴۷۶/۵	۳۵	۱۰/۵	۲۴/۳
۱۳۹۰	۲۰۶۹	۴۷۲/۵	۴۰	۹	۲۲/۶
۱۳۹۱	۲۰۳۳/۳	۳۶۱/۴	۴۰	۱۰/۸	۲۴/۱
۱۳۹۲	۲۰۰۷/۷	۴۵۴/۷	۴۱	۹/۷	۲۳/۲
۱۳۹۳	۱۷۴۱/۳	۶۶۳/۸	۴۵	۱۰/۴	۲۴/۱
۱۳۹۴	۲۰۴۸/۴	۸۴۳/۹	۴۱	۱۱/۱	۲۴/۵

جدول ۳- خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک محل آزمایش (عمق صفر تا ۶۰ سانتی‌متر)

پتاسیم mg/kg	فسفر %	نیتروژن %	بافت	شن %	لای %	رس %	کربن آلی %	pH اسیدیته	شوری (dS.m ⁻¹)
۳۵۶/۲۶	۴/۹۴	۰/۱	سیلتی-لومی	۱۵	۵۸	۲۷	۱/۷۴	۷/۳۹	۰/۲۶

جدول ۴- پارامترهای استفاده شده در فرمول‌های ذکر شده

پارامتر	Vw	MAD	ETp	Kc	Kp	Ea	D	A	BD	PWP	Fc
مقادیر	۹ (مترمکعب)	۵۰±۵	۹/۲	۰۵/۹۵-۱/	۰/۷	۰/۸۵	۰/۳	۸	۱/۳۲	۰/۰۹	۰/۲۸

شرایطی که آبیاری تکمیلی صورت بگیرد، میزان تولید عملکرد علوفه‌ی خشک نسبت به شرایط دیم در حدود ۸/۷ تن در هکتار اختلاف معنی‌داری دارد. در شرایط مناسب رطوبتی میزان توسعه و گسترش اندام‌های هوایی بخصوص بافت‌های فتوسنتز کننده بهتر و بیشتر و فعالیت رنگیزه‌های فتوسنتزی و کلروفیل‌سازی نیز افزایش یافت که در نهایت منجر به افزایش میزان عملکرد ماده‌ی خشک گردید.

آبیاری تکمیلی نه تنها باعث افزایش عملکرد می‌شود بلکه باعث افزایش بهره‌وری از آب نیز می‌گردد. زمانی که هم‌زمان از آب آبیاری و آب باران استفاده شود، بهره‌وری آب بهبود می‌یابد (Oweis et al., 2000). زمانی که آب قابل دسترس برای گیاه گلرنگ کاهش یافت، عملکرد بیوماس کاهش پیدا کرد. کاهش کمبود آب و تنش خشکی بر روی مدت زمان هر مرحله نموی در گلرنگ مؤثر است. تنش خشکی سبب گلدهی زودتر، رسیدگی سریع‌تر و کاهش عملکرد در گلرنگ می‌گردد (Naderi et al., 2004). نتایج آزمایش تأثیر کمبود آب بر چهار رقم گلرنگ (فرمان، گل‌دشت، سینا و صفه) نشان داده شد که رقم فرمان بیشترین وزن هزار دانه و کل وزن بوته در گیاه را به خود اختصاص داده بود (Mohammadi et al., 2015).

بالاترین میزان علوفه‌ی خشک از ترکیب تیماری تراکم ۶۰ (کیلوگرم در هکتار) × رقم فرمان با میانگینی معادل با ۳۴/۲ تن در هکتار و کم‌ترین میزان تولید علوفه‌ی خشک از ترکیب تیماری تراکم ۲۰ (کیلوگرم در هکتار) × رقم فرمان با میانگینی معادل با ۱۵/۳ تن در هکتار حاصل گردید (شکل ۲). به نظر می‌رسد شرایط محیطی، رشدی و مدیریتی برای تراکم‌های

شیوه‌ی نمونه‌برداری و ارزیابی صفات: نمونه‌های گلرنگ

پس از برداشت در مرحله‌ی قبل از گلدهی (۱۳۶ روز پس از کاشت) در سایه و در معرض هوای آزاد خشک گردیدند و سپس جهت سایر عملیات به آزمایشگاه منتقل شدند.

رنگیزه‌های فتوسنتزی: برای سنجش میزان کلروفیل و

کاروتنوئید از روش Lichtenthaler (۱۹۸۷) استفاده شد.

فلاوونوئید: اندازه‌گیری فلاونوئیدها به روش

اسپکتروفوتومتری با استفاده از روش Krizek و همکاران (۱۹۹۸) انجام گرفت.

آنتوسیانین: اندازه‌گیری آنتوسیانین بر اساس روش

Wanger (۱۹۷۹) بود.

کاتالاز (CAT)(EC 1.11.1.6): سنجش فعالیت آنزیم

کاتالاز با استفاده از روش (Beers and Sizer, 1952) صورت گرفت

اسکوربات پراکسیداز: سنجش فعالیت آنزیم اسکوربات

پراکسیداز از روش (Nakano and Asado, 1981) استفاده شد.

تجزیه واریانس داده‌ها و مقایسه‌ی میانگین‌ها با آزمون

حداقل اختلاف معنی‌دار در محیط نرم افزار SAS (Version 9.1)

و نمودارها در محیط نرم افزار Excel رسم گردید.

نتایج و بحث

عملکرد علوفه‌ی خشک: تجزیه داده‌های حاصل از اندازه‌گیری

عملکرد علوفه‌ی خشک نشان داد اثر اصلی آبیاری ($P < 0.05$),

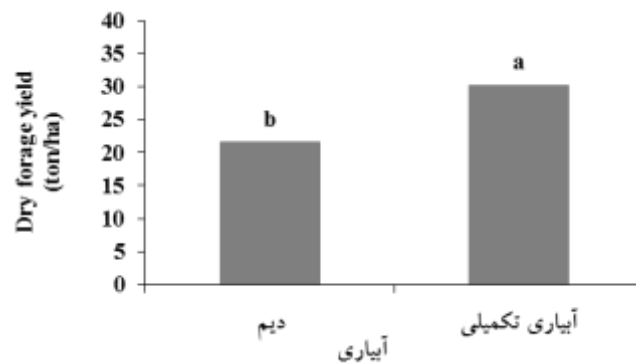
تراکم ($P < 0.01$) و اثر متقابل تراکم × رقم ($P < 0.05$)

معنی‌دار شد (جدول ۵). در شکل ۱ مشاهده می‌گردد که در

جدول ۵- تجزیه واریانس (میانگین مربعات) برخی رنگیره‌های فتوسنتزی و آنتی‌اکسیدان‌های تحت بررسی در تیمارهای تراکم کاشت و آبیاری تکمیلی در دو رقم گلرنگ

منابع تغییر	درجه آزادی	عملکرد علوفه‌ی خشک	کلروفیل کل	کلروفیل a	کلروفیل b	کاروتنوئید	آنتوسیانین	فلاونوئید	کاتالاز	اسکوربات پراکسیداز
تکرار	۲	۳۳/۲۳۷	۱۳/۴۴	۸/۸۵	۰/۴۸۰۶	۱/۱۴۸	۳/۹۶	۰/۳۸۸۱	۰/۰۰۰۰۰۳	۰/۰۰۰۰۲
آبیاری	۱	۱۱۳۸/۸۳*	۵۰/۷۱*	۲۹/۸۲*	۲/۷۵۲**	۰/۷۲۳۸ ^{ns}	۱۸۹/۶۰	۳/۵۱ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۷**	۰/۰۰۰۰۴ ^{ns}
تکرار×آبیاری	۲	۳۷/۶۱۱	۰/۶۳۳۵	۰/۶۹۶۵	۰/۰۰۷۶	۰/۳۷۲۴	۱۶/۳۸	۰/۳۰۶۶	۰/۰۰۰۰۰۰۶	۰/۰۰۰۰۳
تراکم	۴	۶۶۶/۸۲**	۱/۸۳۷ ^{ns}	۱/۰۷۸ ^{ns}	۰/۰۹۹۷ ^{ns}	۰/۰۵۷۹ ^{ns}	۱۰۹/۹۰**	۱/۴۴۷**	۰/۰۰۰۰۰۰۹**	۰/۰۰۰۰۶۳**
رقم	۱	۰/۴۸۶۰۰	۴/۵۰۴ ^{ns}	۲/۵۳۷ ^{ns}	۰/۲۷۸۸ ^{ns}	۰/۰۱۲۶ ^{ns}	۴۷/۸۸**	۰/۵۵۶۸ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۰۶ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۱ ^{ns}
آبیاری×تراکم	۴	۵۲/۹۵۴	۰/۷۳۸۲ ^{ns}	۰/۴۱۱۶ ^{ns}	۰/۰۶۲۹ ^{ns}	۰/۰۹۸۷ ^{ns}	۱/۰۳ ^{ns}	۰/۲۰۵۹ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۰۲ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۴ ^{ns}
آبیاری×رقم	۱	۱۲/۶۹۶	۰/۶۲۰۱ ^{ns}	۰/۳۶۱۹ ^{ns}	۰/۰۳۶۰ ^{ns}	۰/۰۰۷۰ ^{ns}	۳/۸۳ ^{ns}	۰/۰۹۷۶ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۰۰۶ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۱ ^{ns}
تراکم×رقم	۴	۵۸/۹۱۵*	۵/۳۰۷ ^{ns}	۳/۲۶۳ ^{ns}	۰/۲۵۶۸ ^{ns}	۰/۴۸۷۲ ^{ns}	۵/۰۵ ^{ns}	۰/۱۱۳۴ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۰۰۳ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۱ ^{ns}
آبیاری×تراکم×رقم	۴	۳۵/۰۷۸	۳/۹۷۶ ^{ns}	۲/۳۸۰ ^{ns}	۰/۲۲۴۳ ^{ns}	۰/۴۵۰۰ ^{ns}	۲/۶۹ ^{ns}	۰/۱۰۹۷ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۰۰۲ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۰۰۲ ^{ns}
خطای کل	۳	۲۰/۴۱۹	۳/۲۵۳	۲/۰۶۲	۰/۱۴۷۹	۰/۲۱۱۱	۸۹/۷۹	۰/۱۳۷۳	۰/۰۰۰۰۰۰۰۰۱	۰/۰۰۰۰۰۰۱
ضریب تغییرات		۱۷/۴۶	۱۶/۲۶	۱۶/۴۲	۱۶/۳۹	۱۵/۶۹	۴/۳۴	۷/۸۷	۳۴/۷۵	۲۴/۰۷

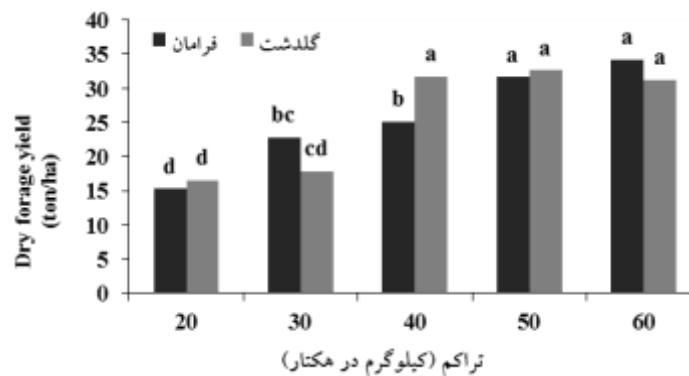
ns, * و ** به ترتیب بیان‌گر معنی‌دار نشدن و معنی‌دار در سطح احتمال ۵ و ۱ درصد

شکل ۱- مقایسه میانگین اثر اصلی آبیاری در رابطه با عملکرد علوفه‌ی خشک. حروف غیر مشابه بیان‌گر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال $LSD\alpha=5\%$ می‌باشد.

بازده‌ی تولید علوفه را به خود اختصاص داده در صورتیکه رقم گلدشت در سایر تراکم‌های پایین‌تر کارایی بهتری نسبت به رقم فرامان داشته است. به نظر می‌رسد که تفاوت در پتانسیل ژنتیکی سبب ایجاد این تفاوت در دو رقم ذکر شده داشته است و در نهایت پتانسیل ژنتیکی رقم فرامان در بالاترین سطح تراکم برتری نهایی را بدست آورد. تجمع ماده‌ی خشک از طریق فتوسنتز و تبدیل انرژی نورانی به زیست توده می‌باشد، افزایش فعالیت آنتی‌اکسیدان‌های آنزیمی و غیرآنزیمی

بالاتر وجود داشته است که با وجود تراکم‌های بالاتر از شرایط استفاده شده و در بالاترین سطح تراکم بیشترین و در پایین‌ترین سطح تراکم، کم‌ترین میزان علوفه بدست آمده است. همچنین علاوه بر تیمار تراکم نوع رقم نیز نقش تأثیرگذاری بر روی برآیند این صفت داشته است، به طوری‌که در تراکم ۵۰ (کیلوگرم در هکتار) و رقم گلدشت اختلاف معنی‌داری با ترکیب تیماری که بیشترین میزان علوفه‌ی خشک را به خود اختصاص داده بود، ندارد. رقم فرامان در تراکم نهایی بیشترین

شکل ۲- مقایسه میانگین اثر متقابل تراکم و رقم در رابطه با عملکرد علوفه‌ی خشک. حروف غیر مشابه بیان‌گر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال $LSD\alpha = 5\%$ می‌باشد.

درصدی افزوده شد (شکل a ۳). رنگیزه‌های فتوستتزی شامل طیف وسیعی از رنگدانه‌های مختلف (کلروفیل a, b و کارتنوئیدها) می‌باشد که به شکل مستقیم و غیر مستقیم در فتوستتز نقش داشته و این رنگیزه‌ها در جذب نور و تولید توان احیایی (انرژی) نقش مهمی را دارا می‌باشند (Jaleel et al., 2009). در کمبود آب باعث از بین رفتن کلروپلاست‌ها می‌شود که به دنبال آن میزان کلروفیل کاهش می‌یابد، هم‌چنین در شرایط تنش تشکیل پروتوکلروفیل متوقف می‌گردد (Salisbury and Ross, 1992). در گیاه گلرنگ تنش‌های ملایم و شدید خشکی به ترتیب افزایش و کاهش در شاخص کلروفیل را موجب گردیدند. کاهش غلظت کلروفیل در شرایط خشکی به افزایش فعالیت آنزیم کلروفیل‌لاز نسبت داده شده است. هرچند علاوه بر تأثیر کلروفیل‌لاز در تجزیه کلروفیل، پراکسیداز و ترکیبات فنلی را نیز در این رابطه دخیل دانستند (موسوی‌فر و همکاران، ۱۳۹۰).

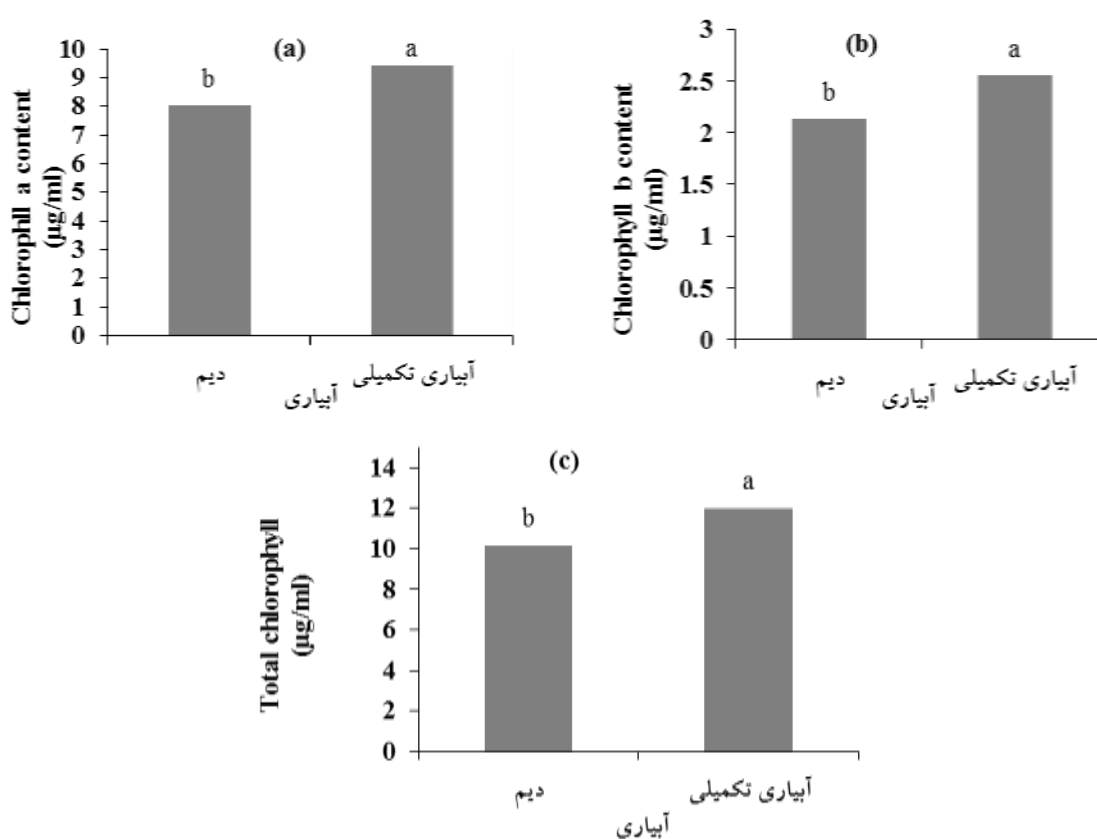
تنش خشکی سبب کاهش محتوی کلروفیل گلرنگ گردید (Jaleel et al., 2008). کاهش قابل توجه در کلروفیل a, b و کارتنوئیدها و کل رنگدانه‌ها تحت تنش خشکی نیز بر اثر کمبود آب و عمدتاً به دلیل آسیب به کلروپلاست توسط گونه‌های فعال اکسیژن رخ خواهد داد (بهشتی و دین، ۱۳۹۶). تنش خشکی باعث کاهش محتوای کلروفیل گلرنگ شده است (فتحی‌امیرخیز و همکاران، ۱۳۹۴).

در شکل b ۳ مشاهده شد که کلروفیل b در تیمار آبیاری

(فلاونوئید و آنتوسیانین) در تراکم‌های بالاتر سبب افزایش کارایی جذب نور فعال فتوستتزی و محافظت از سیستم فتوستتزی گردید که در نهایت منجر به افزایش تولید ماده خشک شد.

در طی بررسی در مورد علوفه گلرنگ در استرالیا میزان عملکرد علوفه‌ی خشک گلرنگ بین ۲/۴۶ تا ۱۱/۵۵ تن در هکتار بود (Wichman et al., 2001). در پژوهش ارزیابی ۲۴ ژنوتیپ بی‌خار گلرنگ به همراه سه رقم شاهد فرامان، سینا و گلدشت مشاهده شد که ژنوتیپ اسلام‌آباد ۲/۶ با میانگین معادل با ۳۲/۷۹ تن در هکتار بیشترین مقدار را دارا بود و با دو رقم فرامان و گلدشت به ترتیب با میانگین معادل با ۲۳/۷۹ و ۲۳/۳۰ اختلاف معنی‌داری داشت (پورداد و خمیس‌آبادی، ۱۳۹۴). در تراکم‌های ۲۵ و ۱۵ بوته در مترمربع در سورگوم به ترتیب بیشترین و کم‌ترین عملکرد علوفه‌ی خشک حاصل شد (Miller and Ottman, 2010). از بین تراکم‌های مختلف ارزن، تراکم ۳۰ بوته در مترمربع بیشترین عملکرد علوفه خشک را دارا بود (عیشی‌رضایی و همکاران، ۱۳۹۰).

رنگیزه‌های فتوستتزی: نتایج تجزیه واریانس داده‌ها در جدول ۵ نشان داد تنها اثر اصلی آبیاری تأثیر معنی‌داری بر مقادیر کلروفیل a, b و کل در گیاه گلرنگ داشت. در این بین کارتنوئید تحت تأثیر هیچ یک از تیمارهای آزمایش قرار نگرفت. مقایسه میانگین داده‌ها نشان داد، در تیمار آبیاری تکمیلی میزان کلروفیل a نسبت به شرایط دیم با اختلاف ۱۷/۵

شکل ۳- مقایسه میانگین اثر اصلی آبیاری در رابطه میزان کلروفیل a (a)، میزان کلروفیل b (b) و میزان کلروفیل کل (c). حروف غیر مشابه بیانگر تفاوت معنی دار در سطح احتمال $LSD\alpha = 5\%$ می باشد.

شاهد بود. هم چنین سطح سوم تنش خشکی (۲۵ درصد رطوبت قابل استفاده) باعث کاهش ۲۵/۶۳ درصدی کلروفیل b نسبت به تیمار شاهد گردید (یداللهی ده چشمه و همکاران، ۱۳۹۳). آبیاری تکمیلی در مرحله گلدهی در نخود با میزان ۶۱۳ واحد بالاترین و شرایط دیم با ۳۷۴ واحد کمترین میزان کلروفیل برگ را دارا بودند (برزعلی، ۱۳۹۳). با اعمال تنش خشکی در گیاه کلزا مقدار کلروفیل a از ۱/۱۴ به ۰/۹۱ میلی گرم در گرم وزن تر کاهش ۱۰ درصدی داشت. میزان کلروفیل b در تیمار تنش نسبت به تیمار آبیاری معمول ۱۱ درصد کاهش نشان داد. تنش های آبی بر بخش نوری فتوسنتز و سیستم رنگیزه های مؤثر واقع گردید و در واقع با افزایش مقدار تنش و یا کاهش پتانسیل آب خاک روند تخریب رنگیزه های کلروفیل با سرعت بیشتری صورت گرفت. هم چنین کاهش میزان کلروفیل در تنش های محیطی، احتمالاً بازدارندگی بیوسنتز کلروفیل تحت تأثیر تنش بود که علاوه بر

تکمیلی با میانگین معادل با ۲/۵۶ (میکروگرم بر میلی لیتر) بیشتر از تیمار دیم با میانگین معادل با ۲/۱۳ (میکروگرم بر میلی لیتر) بود. بر اثر تنش خشکی محتوی رنگیزه های فتوسنتزی (کلروفیل a و b) در برگ، فعالیت آنزیم های ریبیسکو و میزان فتوسنتز و رشد کاهش و موجب کاهش عملکرد گردید (Hassan, 2006).

افزایش سطح تنش خشکی، شاخص کلروفیل برگ گلرنگ را افزایش داد و بیشترین شاخص کلروفیل برگ از تیمار آبیاری در رطوبت ۳۰ درصد ظرفیت زراعی و کمترین از تیمار شاهد (آبیاری در رطوبت ۱۰۰ درصد ظرفیت مزرعه) اندازه گیری شد. افزایش شاخص کلروفیل در شرایط تنش خشکی، شاید به علت کاهش سطح برگ و افزایش غلظت کلروفیل در واحد سطح برگ است (عزیزآبادی و همکاران، ۱۳۹۳). با افزایش تنش خشکی، کلروفیل a و b در گیاه آفتابگردان کاهش یافت. بیشترین کلروفیل a متعلق به تیمار

در سطح کمبود شدید آب به ترتیب ۴۸، ۴۳/۵، ۴۶/۶ و ۵/۷ درصد در مقایسه با سطح شاهد در گیاه روغنی کنگد کاهش یافت. به نظر می‌رسد کاهش غلظت کلروفیل در شرایط تنش، به واسطه‌ی افزایش فعالیت آنزیم کلروفیل‌لاز و در نهایت تخریب کلروفیل باشد (سیدان‌جاسبی و احسان‌زاده، ۱۳۹۲).

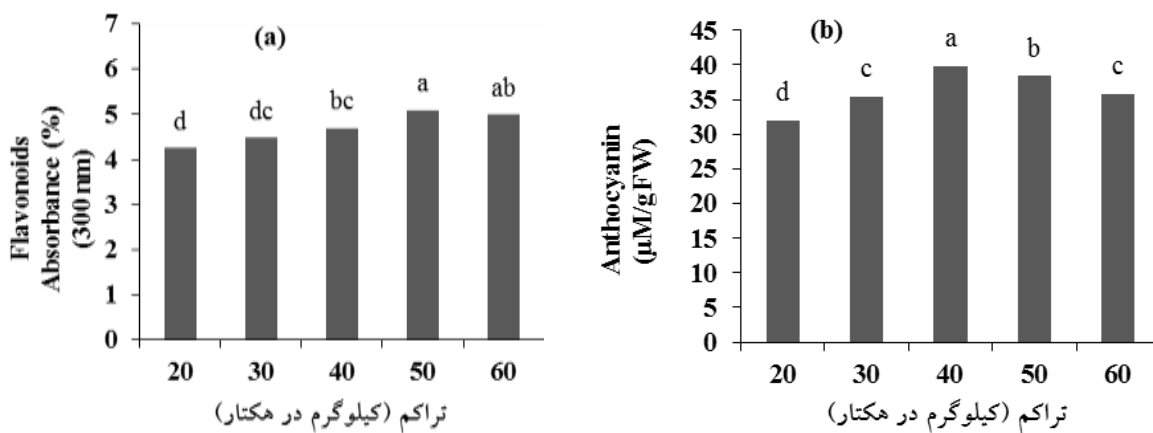
فلاونوئید: در شکل a ۴ مشاهده گردید با افزایش سطح‌های تراکم میزان فلاونوئید افزایش یافت، هرچند بین تراکم ۵۰ و ۶۰ (کیلوگرم در هکتار) اختلاف معنی‌داری وجود نداشت. تراکم ۵۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگینی معادل با ۵/۰۸ (درصد جذب) بیشترین و تراکم ۲۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگینی معادل با ۴/۲۵ (درصد جذب) کمترین میزان را به خود اختصاص دادند. گیاهان ترکیبات فنولی را در پاسخ به برخی ترکیبات پیام‌رسان که نقش دفاعی مهمی دارند، آزاد می‌کنند. فلاونوئیدها یکی از گسترده‌ترین و متنوع‌ترین ترکیبات طبیعی هستند که همانند سایر ترکیبات فنولی توانایی جذب رادیکال‌های آزاد را دارند (خانپوراردستانی و همکاران، ۱۳۹۳). احتمالاً افزایش فعالیت فلاونوئید در تراکم‌های بالاتر مربوط به عامل فنولی باشد. در غلظت‌های بالاتر ترکیب‌های فنولی، به دلیل افزایش تعداد گروه‌های هیدروکسیل موجود در محیط واکنش، احتمال اهدای هیدروژن به رادیکال‌های آزاد و به دنبال آن قدرت مهارکنندگی عصاره افزایش می‌یابد (Cai et al., 2006). در نهایت با توجه به افزایش بیشتر وجود ترکیبات فلاونوئیدی در تراکم‌های بالاتر در این گیاه باعث گردید که علاوه بر تقویت سیستم آنتی‌اکسیدانی نیز باعث افزایش عملکرد ماده‌ی خشک علوفه گردید.

فلاونوئیدها به عنوان آنتی‌اکسیدان‌های پاک‌کننده‌ی رادیکال‌های آزاد اکسیژن و گونه‌های نیتروژن واکنشی شناخته شده‌اند. در برخی موارد به واسطه‌ی ساختار خود به عنوان کیلیت (کلات سازی یا چنگک‌سازی) کننده‌ی یون‌های فلزی عمل می‌نماید. خاصیت آنتی‌اکسیدانی فلاونوئیدها به واسطه‌ی گروه هیدروکسیل که به یک ساختار حلقوی چسبیده است، می‌باشد. با انتقال یک الکترون به رادیکال‌های آزاد باعث کاهش پتانسیل این رادیکال‌ها می‌گردد. فلاونوئیدها به عنوان

کاهش کلروفیل a و b باعث کاهش کلروفیل کل نیز گردید (چگنی و همکاران، ۱۳۹۴).

کلروفیل کل: نتایج حاصل از مقایسات میانگین (شکل ۳c) نشان داد که تیمار آبیاری تکمیلی با افزایش چیزی حدود ۱۸ درصد نسبت به تیمار دیم در کلروفیل کل باعث برتری نهایی گردید. محتوی کلروفیل از مهم‌ترین عواملی است که ظرفیت فتوسنتزی را تحت تأثیر قرار می‌دهد، حفظ رنگیزه‌هایی مانند کلروفیل a و b می‌تواند سبب افزایش ثبات فتوسنتز و کلروفیل‌سازی در گیاهان شود که در نهایت منجر به افزایش ماده‌ی خشک تجمع و عملکرد نهایی علوفه‌ی خشک گردید.

تنش خشکی باعث افزایش کلروفیل a، b، کلروفیل کل و کارتنوئید در گیاه گلرنگ شد. در شرایط تنش خشکی شدید، رقم گلدشت بیشترین میزان کلروفیل کل را دارا بود (شعبان و همکاران، ۱۳۹۵). تحت تنش خشکی در گیاه آفتابگردان میزان کل فتوسنتز، به شدت کاهش پیدا کرد. تنش خشکی از طریق اثرات روزنه‌ای و اثرات غیر روزنه‌ای شامل افزایش مقاومت مزوفیلی نسبت به انتقال دی‌اکسیدکربن و افزایش نقطه جبرانی دی‌اکسیدکربن بر جذب خالص CO₂ در برگ‌های گیاهان تحت تنش، به کاهش میزان فتوسنتز منجر گردید علاوه بر این، در شرایط تنش رطوبتی، کاهش فعالیت آنزیم‌های ریبولوزی فسفات کربوکسیلاز و کاهش انتقال الکترون، فتوفسفوریلاسیون و سنتز کلروفیل و پروتئین مشاهده گردیده است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۴). تنش کم آبی میزان فلورسانس کلروفیل، کلروفیل برگ و محتوی آب نسبی برگ را در گیاه گلرنگ کاهش داد. تنش خشکی باعث کاهش معنی‌دار مقادیر کلروفیل a، b و a+b در برگ‌های گلرنگ گردید، در حالیکه مقدار کارتنوئیدها را افزایش داد (مهدوی و همکاران، ۱۳۹۳). تنش خشکی در شرایط تنش ملایم (۰/۳ - مگاپاسکال) تأثیر کمی بر محتوی کلروفیل در گیاه یونجه گذاشت اما در همه‌ی ارقام یونجه در تنش ۱ مگاپاسکال محتوی کلروفیل کاهش بسیار شدیدی نشان داد (Molor et al., 2017). محتوی کلروفیل a، b، کل و نسبت کلروفیل a/b

شکل ۴- مقایسه میانگین اثر اصلی تراکم در رابطه با میزان فلاونوئید (a) و میزان آنتوسیانین (b). حروف غیر مشابه بیانگر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال $LSD\alpha=5\%$ می‌باشد.

(فقاتی و همکاران، ۱۳۸۹). فعالیت آنتی‌اکسیدانی نمونه‌ها در گیاه دارویی (*Dracocephalum kotschyi*) رابطه مستقیم با مقدار ترکیبات فنلی و فلاونوئیدی کل و آنتوسیانینی دارد (کمالی و همکاران، ۱۳۹۳). فتوسنتز تعیین کننده اصلی رشد و عملکرد گیاهان است در این راستا، این رنگدانه همانند فلاونوئید با افزایش تراکم نقش و فعالیت آنتی‌اکسیدان غیر آنزیمی و رنگیزه‌ی کمکی آن افزایش یافت و در نهایت این رنگیزه‌ها نقش تأثیرگذاری در افزایش نهایی عملکرد ماده‌ی خشک داشتند.

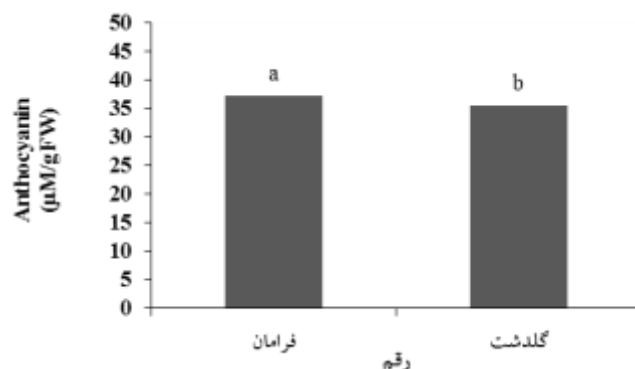
با اعمال تنش خشکی بر مقدار آنتی‌اکسیدان‌های غیر آنزیمی برگ گیاه سیر اثر معنی‌داری داشت و با اعمال و تشدید تنش خشکی، مقدار آنتی‌اکسیدان غیر آنزیمی برگ افزایش یافت اما تراکم کاشت بر آنتی‌اکسیدان‌های غیر آنزیمی تأثیر معنی‌دار نداشت (اکبری و همکاران، ۱۳۹۵).

از بررسی مقایسه میانگین اثر اصلی رقم بر محتوای آنتوسیانین علوفه‌ی گلرنگ (شکل ۵) مشاهده شد که رقم فرامان با اختلاف حدود ۵ درصدی نسبت به رقم گلدشت برتری داشت. احتمالاً این برتری با توجه به خصوصیات ژنتیکی رقم مورد نظر می‌باشد.

در طی بررسی تأثیر تنش خشکی بر برخی خصوصیات عملکردی و فرآیندهای فیزیولوژیک ژنوتیپ‌های گلرنگ مشاهده شد که ژنوتیپ C44 بیشترین میزان آنتوسیانین را در

جاروب‌کننده‌ی مطلوب برای رادیکال‌های پراکسید می‌باشد که باعث کاهش پتانسیل رادیکال‌های پراکسیل آلکیل می‌گردد که در نهایت به عنوان مهار کننده‌ی مؤثر پراکسیداسیون لیپدها می‌باشد. ویژگی‌های کاهش‌ی آنها به واسطه‌ی ساختار مخصوص و اصلی آن می‌باشد که دارای یک کاتکول (-3',4'-dihydroxy) در حلقه‌ی B؛ پیوند غیر اشباع ۲ و ۳ دوگانه و هم‌چنین یک گروه ۳- هیدروکسیل در حلقه‌ی C می‌باشد (Rice-Evans, 2001).

آنتوسیانین: همان طور که در شکل b ۴ مشاهده شد با افزایش تراکم میزان آنتوسیانین موجود در علوفه‌ی گلرنگ افزایش یافت، هر چند در تراکم ۳۰ و ۶۰ (کیلوگرم در هکتار) اختلاف معنی‌دار وجود نداشت. این در حالی است که تراکم ۴۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگین ۳۹/۸۹ میکرومول بر گرم وزن تر بیشترین میزان فعالیت این آنتی‌اکسیدان غیر آنزیمی را دارا بود و تراکم ۲۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگین ۳۲/۰۱ میکرومول بر گرم وزن تر کمترین میزان آنتوسیانین را به خود اختصاص داد. در حفاظت غیر آنزیمی سنتز ترکیب‌هایی مانند اسید آسکوربیک، کاروتنوئیدها، فلاونوئیدها، آنتوسیانین‌ها و آلکالوئیدها افزایش خواهد یافت (Mirnoff and Wheller, 2000). آنتوسیانین و فنل‌ها متابولیت‌های ثانویه‌ای گیاهی است که از گیاه در برابر واکنش‌های فتودینامیک آسیب رساننده، با سرکوب کردن رادیکال‌های آزاد اکسیژن، حفاظت می‌کند

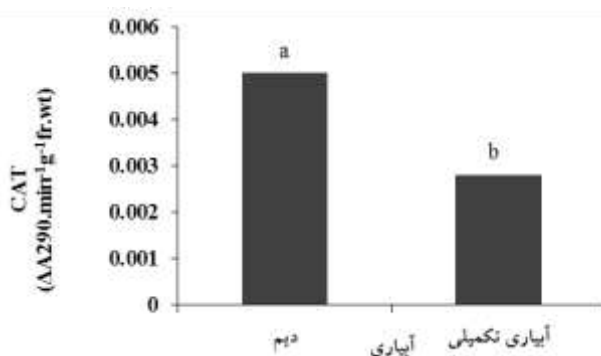
شکل ۵- مقایسه میانگین اثر اصلی رقم در رابطه با میزان آنتوسیانین. حروف غیر مشابه بیانگر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال $LSD\alpha = 5\%$ می‌باشد.

بین ارقام داشت (اسماعیلی منزه و همکاران، ۱۳۹۱).
کاتالاز: نتایج آنالیز واریانس داده نشان داد که اثر اصلی آبیاری و تراکم در سطح یک درصد معنی‌دار بود (جدول ۵). بیشترین میزان فعالیت آنزیم کاتالاز در تیمار دیم با میانگین $0/005$ (واحد آنزیمی بر گرم وزن تر) و کم‌ترین در تیمار آبیاری تکمیلی با میانگین $0/002$ (واحد آنزیمی بر گرم وزن تر) حاصل گردید (شکل ۶). افزایش کاتالاز در شرایط دیم، گیاه را از آسیب‌های اکسایشی محافظت نمود، فعالیت این آنزیم به عنوان یک پاسخ دفاعی به تنش خشکی بود و باعث گردید که این گیاه حتی در شرایط دیم عملکرد علوفه‌ی قابل قبولی داشته باشد.

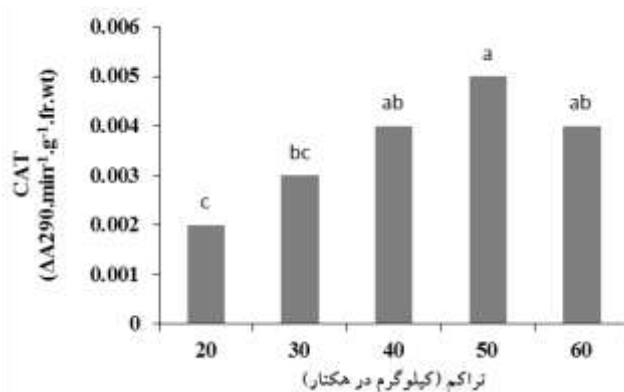
تنش خشکی بر آنزیم‌های آسکوربات، گایاکول‌پراکسیداز و کاتالاز در گلرنگ اثر معنی‌داری نداشت (امیری و همکاران، ۱۳۹۵). با افزایش تنش خشکی فعالیت‌های آنتی‌اکسیدانی (آنزیم پراکسیداز و کاتالاز) در گلرنگ افزایش یافت (واجدی و همکاران، ۱۳۹۱). در پایان ۵۰ روز تنش خشکی، میزان فعالیت آنزیم‌های پراکسیداز، سوپراکسیداز دیسموتاز، آسکوربات پراکسیداز و کاتالاز در گیاهان پیش تیمار شده در مقایسه با گیاهان شاهد در دو رقم چمن (بنت‌گراس خزنه و فستوکای پابلند) بالاتر بود (امیری‌نسب و همکاران، ۱۳۹۳). فعالیت آنزیم کاتالاز در هر دو رقم جو تحت تنش خشکی افزایش یافت. به نظر می‌رسد افزایش میزان فعالیت آنزیم‌های کاتالاز و پراکسیداز به کاهش تنفس نوری و کاهش نقطه جبرانی CO_2 کمک خواهد کرد (سی‌وسه‌مرده و همکاران، ۱۳۹۳). در گیاه دارویی کاسنی در شرایط تنش خشکی میزان فعالیت آنتی‌اکسیدان‌های کاتالاز، سوپراکسید دیسموتاز و پراکسیداز افزایش معنی‌داری یافتند. شدت تنش‌های اکسیداتیو و میزان فعالیت آنتی‌اکسیدان‌ها بیان‌کننده‌ی میزان مقاومت یا حساسیت ارقام به تنش خشکی است. افزایش کاتالاز در شرایط تنش خشکی می‌تواند به عنوان یک نقش فتوتراپی در مکانیسم‌های فتوسنتزی عمل کند که باعث کاهش آسیب به کلروپلاست در طی دوره‌ی تنش می‌گردد (Ghanaatiyan *et al.*, 2017). با افزایش شدت تنش کم‌آبی، بر میزان فعالیت آنزیم‌های کاتالاز و پلی‌فنل‌اکسیداز گیاه لوبیا افزوده شد (رشیدی و همکاران، ۱۳۹۳).

با افزایش سطح‌های تراکم میزان فعالیت آنزیم کاتالاز افزایش یافت، به طوریکه در تراکم ۵۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگین معادل با $0/004$ (واحد آنزیمی بر گرم وزن تر) بیش‌ترین میزان فعالیت را دارا بود. این در حالی است که پایین‌ترین سطح تراکم ۲۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگین $0/002$ (واحد آنزیمی بر گرم وزن) کم‌ترین میزان فعالیت را داشت (شکل ۷). با افزایش تراکم ظرفیت فعالیت آنتی‌اکسیدانی ریشه گیاه سرخارگل افزایش یافت، به طوری که از هر مترمربع تیماری کشت تأخیری خردادماه $\times$ تراکم ۱۶ بوته در مترمربع بیش‌ترین میزان فعالیت آنتی‌اکسیدانی حاصل گردید. علت این افزایش را می‌توان، احتمالاً به علت افزایش فلاونوئیدها در این تیمار باشد. افزایش غلظت ترکیب‌های فنولی، مقدار توانایی عصاره‌های مختلف در مهار رادیکال‌های آزاد را به طور مستقیم

تنش خشکی بر آنزیم‌های آسکوربات، گایاکول‌پراکسیداز و کاتالاز در گلرنگ اثر معنی‌داری نداشت (امیری و همکاران، ۱۳۹۵). با افزایش تنش خشکی فعالیت‌های آنتی‌اکسیدانی (آنزیم پراکسیداز و کاتالاز) در گلرنگ افزایش یافت (واجدی و همکاران، ۱۳۹۱). در پایان ۵۰ روز تنش خشکی، میزان فعالیت آنزیم‌های پراکسیداز، سوپراکسیداز دیسموتاز، آسکوربات پراکسیداز و کاتالاز در گیاهان پیش تیمار شده در مقایسه با گیاهان شاهد در دو رقم چمن (بنت‌گراس خزنه و فستوکای پابلند) بالاتر بود (امیری‌نسب و همکاران، ۱۳۹۳). فعالیت آنزیم کاتالاز در هر دو رقم جو تحت تنش خشکی افزایش یافت. به نظر می‌رسد افزایش میزان فعالیت آنزیم‌های کاتالاز و پراکسیداز به کاهش تنفس نوری و کاهش نقطه جبرانی CO_2 کمک خواهد کرد (سی‌وسه‌مرده و همکاران، ۱۳۹۳).

شکل ۶- مقایسه میانگین اثر اصلی آبیاری در رابطه با میزان فعالیت آنزیم کاتالاز. حروف غیر مشابه بیانگر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال $LSD\alpha = 5\%$ می‌باشد.

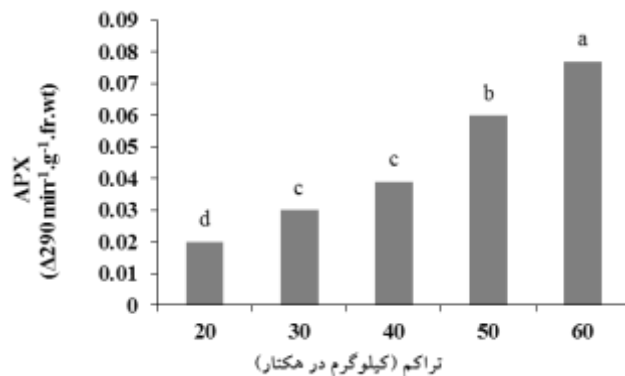
شکل ۷- مقایسه میانگین اثر اصلی تراکم در رابطه با میزان فعالیت آنزیم کاتالاز. حروف غیر مشابه بیانگر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال $LSD\alpha = 5\%$ می‌باشد.

آسکوربات پراکسیداز: از بررسی مقایسه میانگین اثر اصلی تراکم بر فعالیت آنزیم آسکوربات پراکسیداز علفه‌ی گلرنگ (شکل ۸) مشاهده شد که با افزایش سطوح تراکم میزان فعالیت این آنزیم افزایش یافت. به طوریکه بیشترین میزان فعالیت این آنزیم در تیمار تراکم ۶۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگین ۰/۰۷ (واحد آنزیمی بر گرم وزن تر) و کم‌ترین میزان فعالیت در تیمار تراکم ۲۰ (کیلوگرم در هکتار) با میانگین ۰/۰۲ (واحد آنزیمی بر گرم وزن تر) حاصل گردید. افزایش فعالیت این آنتی‌اکسیدان آنزیمی همانند آنزیم کاتالاز در بالاترین سطح تراکم توانست نقش تأثیر گذاری در افزایش عملکرد علفه‌ی گلرنگ داشته باشد.

تراکم کم و زیاد جمعیت کلونی در گیاه اسطوخودوس تفاوتی از نظر میزان فعالیت آنزیم آسکوربات پراکسیداز

افزایش می‌دهد. در غلظت‌های بالاتر ترکیب‌های فنولی، به دلیل افزایش تعداد گروه‌های هیدروکسیل موجود در محیط واکنش، احتمال اهدای هیدروژن به رادیکال‌های آزاد و به دنبال آن قدرت مهارکنندگی عصاره افزایش می‌یابد (اسدی‌صنم و همکاران، ۱۳۹۵). علاوه بر افزایش فعالیت سیستم دفاعی آنزیمی این آنتی‌اکسیدان در شرایط دیم، همراه با افزایش تراکم گیاهی فعالیت آنزیمی آن نیز افزایش یافت که مجموع این فعالیت‌ها سبب افزایش عملکرد نهایی گردید.

در طی بررسی اثر تراکم بوته بر برخی پاسخ‌های رشدی، فیزیولوژیکی و فعالیت‌های آنزیمی آنتی‌اکسیدان گیاه نخود تحت شرایط سطوح مختلف آبیاری مشاهده گردید که فاکتور تراکم اثر معنی‌داری بر فعالیت آنزیم‌های سوپراکسید دیسموتاز و کاتالاز نداشت (برزعلی و همکاران، ۱۳۹۵).

شکل ۸- مقایسه میانگین اثر اصلی تراکم در رابطه با میزان فعالیت آنزیم آسکوربات پراکسیداز. حروف غیر مشابه بیانگر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال $LSD\alpha=5\%$ می‌باشد.

فتوستتزی، آنتی‌اکسیدان‌های آنزیمی) را بیشتر و بهتر بهبود بخشید، به طوری که خطر احتمالی را کاهش و به ایجاد ثبات پایداری عملکرد محصولات دیم برای مناطق خشک و نیمه خشک (منطقه‌ی مورد آزمایش) کمک خواهد نمود. با توجه به نتایج این آزمایش، می‌توان چنین استنباط کرد که با انجام آبیاری تکمیلی فعالیت رنگیزه‌های گیاهی افزایش یافت. آنتی‌اکسیدان کاتالاز در شرایط دیم باعث بهبود تحمل تنش خشکی گردید و در این راستا افزایش تراکم گیاهی در افزایش فعالیت هر دو آنتی‌اکسیدان آنزیمی و غیر آنزیمی مؤثر بود که این ویژگی احتمالاً مربوط به ترکیبات فنلی موجود در آنتی‌اکسیدان‌های آنزیمی و غیر آنزیمی می‌باشد.

نداشتند. هم‌چنین از لحاظ اورگانی میزان این آنزیم در برگ و ریشه تفاوت معنی‌داری نداشتند (Mohammadi et al., 2015). دور آبیاری و تراکم گیاهی بر میزان فعالیت آنتی‌اکسیدانی گیاه دارویی مرزه بختیاری اثر معنی‌داری داشت، به طوری که بیشترین میزان فعالیت این آنزیم در آبیاری هر روز و فواصل کاشت ۲۰ × ۲۰ سانتی‌متر مربع مشاهده شد (شاهپوند و همکاران، ۱۳۹۲).

نتیجه‌گیری

با توجه به ابزارها و شیوه‌های مؤثر مدیریتی (آبیاری تکمیلی و تراکم مطلوب) می‌توان خصوصیات فیزیولوژیک (رنگیزه‌های

منابع

- ادراه کل هواشناسی استان ایلام. دسترسی آنلاین: <http://www.ilammet.ir>. Accessed 29 March 2016.
- اسدی‌صنم، س.، زواره، م.، پیردشتی، ه. ا.، سفیدکن، ف. و نعمت‌زاده، ق. ع. (۱۳۹۵) تأثیر تاریخ و تراکم کاشت بر ماده خشک و ظرفیت آنتی‌اکسیدانی ریشه گیاه دارویی سرخارگل (*Echinacea purpurea* L. Moench). مجله فرآیند و کارکرد گیاهی ۱۵: ۷۴-۵۸.
- اسماعیلی‌منزه، ع.، امید، ح. و بستانی، ع. ا. (۱۳۹۱) تأثیر تنش خشکی بر عملکرد و اجزای عملکرد، پرولین، رنگدانه‌های فتوستتزی، آب نسبی برگ چند ژنوتیپ گلرنگ. مجله پژوهش آب در کشاورزی ۲: ۱۹۶-۱۸۸.
- اکبری، ش.، کافی، م. و رضوان بیدختی، ش. (۱۳۹۵) اثر تنش خشکی بر عملکرد، اجزای عملکرد و آنتی‌اکسیدان در دو اکوتیپ سیر (*Allium sativum* L.) با تراکم‌های کاشت مختلف. نشریه بوم‌شناسی کشاورزی ۱۰۶: ۹۵-۱.
- آمار نامه کشاورزی (۱۳۹۵) دسترسی آنلاین: (http://amar.maj.ir/portal/file/show_file.aspx?ID=9ccea/). Accessed 1 September (2017).

- امیری، ا.، سیروس مهر، ع. ر.، یداللهی، پ.، اصغری پور، م. ر. و اسماعیل زاده مهابادی، ص. (۱۳۹۵) تأثیر تنش خشکی و محلول پاشی اسید سالیسیلیک و کیتوزان بر رنگیزه های فتوسنتزی و آنزیم های آنتی اکسیدانی گلرنگ. مجله به زراعی کشاورزی ۲: ۴۶۶-۴۵۳.
- امیری نسب، ک.، قاسم نژاد، م.، زکی زاده، ه. و بیگلویی، م. ح. (۱۳۹۳) اثر پیش تیمار خشکی روی فعالیت آنزیم های آنتی اکسیدانی و کاهش تنش خشکی دو گونه چمن، بنت گراس خزنده (*Agrostis stolonifera cv. Palustris*) و فستوکای پابلند (*Festuca arundinacea cv. Grystone*). مجله علوم باغبانی ایران ۴: ۴۴۰-۴۲۹.
- برزعلی، م. (۱۳۹۳) ارزیابی درصد پروتئین دانه، میزان کلروفیل و فعالیت برخی آنتی اکسیدانت های نخود تحت تراکم های مختلف کاشت و آبیاری تکمیلی، اولین گنگره بین المللی و سیزدهمین کنگره ملی علوم زراعت و اصلاح نباتات و سومین همایش علوم و تکنولوژی بذر، مؤسسه تحقیقات اصلاح و تهیه نهال و بذر، کرج، ایران.
- برزعلی، م.، نصری، م. و کریمی فر، م. (۱۳۹۵) اثر تراکم بوته بر برخی پاسخ های رشدی، فیزیولوژیکی و فعالیت آنزیم های آنتی اکسیدانی گیاه نخود (*Cicer arietinum*) تحت سطوح مختلف آبیاری. نشریه فیزیولوژی محیطی گیاهی ۴۳: ۳۸-۲۵.
- بهشتی، ص. و تدین، ع. (۱۳۹۶) اثر تنش خشکی و محلول پاشی اسید هیومیک بر برخی از شاخص های فیزیولوژیکی لوبیا لیما (*Phaseolus lunatus L.*). مجله فرآیند و کارکرد گیاهی ۱۹: ۱۳-۲.
- پورداد، س. و خمیس آبادی، ح. (۱۳۹۴) ارزیابی ژنوتیپ های گلرنگ از نظر عملکرد دانه و روغن و برخی صفات زراعی در شرایط دیم معتدل سرد. مؤسسه تحقیقات کشاورزی دیم کشور و مؤسسه تحقیقات علوم دامی کشور ۹۱۹۱۲-۱۵۱۳-۱۵-۳.
- جعفرزاده، ل.، امید، ح. و بستانی، ع. ا. (۱۳۹۳) بررسی تنش خشکی و کود زیستی نیتروژنه بر برخی ویژگی های بیوشیمیایی گیاه دارویی همیشه بهار (*Calendula officinalis L.*). مجله پژوهش های گیاهی (مجله زیست شناسی ایران) ۲: ۱۹۳-۱۸۰.
- جلیلیان، ج.، امیرنیا، ر.، قلی نژاد، ا. و عباس زاده، س. (۱۳۹۵) تأثیر آبیاری تکمیلی و پیش تیمار بذر بر عملکرد، اجزای عملکرد دانه و برخی خصوصیات ماشک رقم دیم مراغه. مجله به زراعی کشاورزی ۳: ۶۳۷-۶۲۵.
- چگنی، ه.، گلدانی، م.، شیرانی راد، ا. ح. و کافی، م. (۱۳۹۵) تأثیر تنش خشکی آخر فصل بر برخی ویژگی های بیوشیمیایی و زراعی لاین های کلزا (*Brassica napus L.*). مجله علمی پژوهشی اکوفیزیولوژی گیاهی دانشگاه آزاد اسلامی ارسنجان ۲۷: ۳۱-۲۱.
- حشمتی، س.، امینی دهقی، م.، رضازاده، ع. ر. و فتحی امیرخیز، ک. (۱۳۹۵) بررسی اثر حاصل خیزکننده های مختلف فسفر بر خصوصیات فیزیولوژیکی رنگدانه های فتوسنتزی و قندهای محلول در گلرنگ تحت شرایط تنش کمبود آب. نشریه پژوهش های زراعی ایران ۲: ۳۱۷-۳۰۴.
- حیدری، غ. ر.، حسن زاده، ب.، سی و سی مرده، ع.، سهرابی، ی.، امام، ی. و مجیدی، م. (۱۳۹۴) اثر سطوح تنش خشکی، کود گوگرد و محلول پاشی منگنز بر برخی خصوصیات فیزیولوژیکی آفتابگردان (*Helianthus annuus L.*). نشریه زراعت دیم ایران ۱: ۹۳-۲۹.
- خانپور اردستانی، ن.، شریفی، م. و بهمنش، م. (۱۳۹۳) اثر متیل جاسمونات بر فعالیت آنزیم های آنتی اکسیدان، ترکیبات فنولی و فلاونوئیدی در کشت سلول *Scrophularia straita Boiss.* مجله پژوهش های گیاهی (مجله زیست شناسی ایران) ۵: ۸۵۳-۸۴۰.
- رشیدی، س.، عبادی، ع.، پرمون، ق. و جهانبخش، س. (۱۳۹۳) اثر منبع نیتروژن بر برخی صفات فیزیولوژیکی و بیوشیمیایی لوبیا در شرایط تنش کم آبی. مجله فرآیند و کارکرد گیاهی ۹: ۱۰۸-۹۸.
- رضوانی مقدم، پ.، بالندری، ا. و سیدی، م. (۱۳۹۴) اثر تراکم بوته و زمان برداشت بر عملکرد کاسنی علفه ای رقم پونا (*Cichorium intybus L. cv*). مجله علوم زراعی ایران ۲: ۱۱۴-۱۰۴.
- سیدان جاسبی، م. و احسان زاده، پ. (۱۳۹۲) بررسی ویژگی های فیزیولوژیک مرتبط با اثر تنش کمبود آب در ژنوتیپ های کنجد (*Sesamum indicum L.*). نشریه علوم گیاهان زراعی ایران ۴: ۵۸۳-۵۷۵.

- سی‌وسه‌مرده، ع.، فاتح، ح. و بدخشان، ه. (۱۳۹۳) واکنش سرعت فتوستتزر، پایداری غشاء و فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدانت به تنش خشکی و کود ازته در دو رقم جو (*Hordeum vulgare*) تحت شرایط کنترل شده. نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۲: ۲۱۵-۲۲۸.
- شعبان، ص.، فاخری، ب.، محمدزاده، م. و خدری، ر. (۱۳۹۵) ارزیابی رنگیزه‌های فتوستتتری تحت تنش خشکی در ژنوتیپ‌های مختلف گلرنگ در شرایط آب و هوایی سیستان، کنفرانس بین‌المللی یافته‌های نوین در علوم کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست، انجمن توسعه و ترویج علوم و فنون بنیادین.
- عزیزآبادی، ا.، گلچین، ا. و دلاور، م. ا. (۱۳۹۳) تأثیر پتاسیم و تنش خشکی بر شاخص‌های رشد و غلظت عناصر غذایی بر برگ گیاه گلرنگ، علوم و فنون کشت‌های گلخانه‌ای ۵: ۶۵-۷۹.
- علی‌نقی‌پور، م. (۱۳۹۳) تأثیر چند کشتی همزمان بر عملکرد دانه ارقام گلرنگ در منطقه آران و بیدگل. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد نراق، نراق، ایران.
- عیشی‌رضایی، ا.، رضوانی‌مقدم، پ.، خزاعی، ح. ر. و محمدی‌آبادی، ع. ا. (۱۳۹۰) تأثیر تراکم کاشت و الگوی کشت مخلوط (درهم و ردیفی) ارزن و سویا بر عملکرد و اجزای عملکرد علوفه آنها در شرایط آب و هوایی مشهد. نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۵۰-۵۹: ۱.
- فتحی‌امیرخیز، ک.، امینی‌دهقی، م. و حشمتی، س. (۱۳۹۴) بررسی اثر کلات آهن بر محتوای کلروفیل، کارایی کوانتومی فتوستتزر II و برخی صفات بیوشیمیایی در گلرنگ در شرایط کم آبیاری. مجله علوم گیاهان زراعی ایران ۱: ۱۴۵-۱۳۷.
- قناتی، ف.، بختیاریان، س. و عبدالمالکی، پ. (۱۳۸۹) تأثیر متیل جاسمونات بر متابولیت‌های ثانویه گیاه همیشه بهار (*Calendula officinalis* L.). علوم و فناوری زیستی مدرس ۱: ۳۳-۲۱.
- کیبیری، ر. (۱۳۹۰) بررسی اثر پیش تیمار سالیسیلیک اسید در کاهش تنش اکسیداتیو ناشی از خشکی در کشت هیدروپونیک گیاه سیاهدانه (*Nigella sativa*). پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه باهنر کرمان، کرمان، ایران.
- کمالی، م.، خسرویاری، س. و جلیلود، م. ر. (۱۳۹۳) بررسی ترکیبات فنلی، فلاونوئیدی، آنتوسانینی و ظرفیت آنتی‌اکسیدانی عصاره‌های مختلف اندام هوایی گیاه دارویی *Dracocephalum kotschyi*. مجله دانشگاه علوم پزشکی خراسان شمالی ۳: ۶۳۷-۶۲۷.
- کوچکی، ع. ر.، نصیری محلاتی، م.، نوربخش، ف. و نه‌بندائی، ع. ر. (۱۳۹۶) اثر تراکم و آرایش کاشت بر عملکرد و اجزای عملکرد کنجد (*Sesamum indicum* L.). نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۱: ۴۵-۳۱.
- مظلومی‌میمندی، م.، پیرزاد، ع. ر. و جلیلیان، ج. (۱۳۹۵) برهمکنش همزیستی میکوریزایی و آبیاری تکمیلی بر عملکرد و کیفیت علوفه و دانه گندم دیم در شرایط متغیر بارش انتهای فصل. نشریه زراعت دیم ایران ۲: ۲۴۶-۲۰۳.
- مهدوی، ب.، مدرس‌ثانوی، ع. م.، آقاعلیخانی، م.، شریفی، م. و علوی‌اصل، ع. (۱۳۹۳) اثر محلول‌پاشی کیتوزان بر رشد و خصوصیات بیوشیمیایی گلرنگ (*Carthamus tinctorius* L.) در شرایط تنش کم آبی. نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۲: ۲۳۶-۲۲۹.
- موسوی‌فر، ب. ب. ا.، بهدانی، م. ع.، جامی‌الاحمدی، م. و حسینی‌بجد، م. س. (۱۳۹۰) تغییرات شاخص کلروفیل (SPAD)، محتوی نسبی آب، نست الکتروولیت و عملکرد دانه در سه ژنوتیپ گلرنگ بهاره تحت تأثیر قطع آبیاری. نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۳: ۵۳۴-۵۲۵.
- نعمت‌اللهی، ا.، جعفری، ع. ر. و باقری، ع. ر. (۱۳۹۲) اثر تنش خشکی و سالیسیلیک اسید روی رنگدانه‌های فتوستتتری و جذب عناصر غذایی ارقام زراعی آفتابگردان (*Helianthus annuus* L.). مجله اکوفیزیولوژی گیاهی ۱۲: ۵۱-۳۸.
- واجدی، ج.، ارادتمنداصلی، د. و محمدی‌ایچی، ر. (۱۳۹۱) اثر تنش خشکی بر شاخص‌های جوانه‌زنی گلرنگ و فعالیت آنزیم‌های پراکسیداز و کاتالاز، اولین همایش ملی تنش‌های گیاهی (غیرزیستی)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

یداللهی ده چشمه، پ.، باقری، ع. ا.، امیری، ا. و اسمعیل زاده بهابادی، ص. (۱۳۹۳) اثر تنش خشکی و محلول پاشی کیتوزان بر عملکرد و رنگیزه های فتوسنتزی در آفتابگردان (*Helianthus unnuus L.*). فصلنامه علمی پژوهشی فیزیولوژی گیاهان زراعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز ۲۱: ۷۳-۸۳.

یوسفی نژاد، ص. (۱۳۹۴) اثر مرحله بلوغ و زمان برداشت بر ترکیب شیمیایی و تجزیه پذیری علوفه یونجه با روش کیسه های نایلونی و آزمایشگاهی. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

- Allen, R. G., Pereira, L. S., Raes, D. and Smith, M. (1998) Crop evapotranspiration-Guidelines for computing crop water requirements-FAO Irrigation and drainage paper 56. FAO - Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome. 300: D05109
- Beers, R. and Sizer, I. (1952) A spectrophotometric method for measuring the breakdown of hydrogen peroxide by catalase. *Journal of Biological Chemistry* 195: 133.
- Bucks, D. A., Nakayama, F. S. and Warrick, A. W. (1982) management in surface and overhead irrigation. *Agricultural Water Management* 7: 157-178.
- Cai, Y. Z., Sun, M., Xing, J., Luo, Q. and Corke, H. (2006) Structure-radical scavenging activity relationships of phenolic compounds from traditional Chinese medicinal plants. *Life Science* 78: 2872-88.
- Cazzato, E., Laudadio, V., Corleto, A. and Tufarelli, V. (2011) Effects of harvest date, wilting and inoculation on yield and forage quality of ensiling safflower (*Carthamus tinctorius L.*) biomass. *Journal of the Science of Food and Agriculture* 91: 2298-2302.
- Emongor, V. (2010) Safflower (*Carthamus tinctorius L.*) the underutilized and neglected crop: A review. *Asian Journal of Plant Sciences* 9: 99-306.
- Ghanaatiyan, K. and Sadeghi, H. (2017) Differential responses of chicory ecotypes exposed to drought stress in relation to enzymatic and non-enzymatic antioxidants as well as ABA concentration. *The Journal of Horticultural Science and Biotechnology* 92: 404-410.
- Hassan, I. A. (2006) Effects of water stress and high temperature on gas exchange and chlorophyll fluorescence in *Triticum aestivum L.* *Photosynthetica* 44: 312-315
- Jaleel, C. A., Gopi, R., Sankar, B., Gomathinayagam, M. and Panneerselvam, R. (2008) Differential responses in water use efficiency in two varieties of *Catharanthus roseus* under drought stress. *Comptes Rendus Biologies* 33: 42-47.
- Jaleel, C. A., Manivannan, P., Wahid, A., Farooq, M., Al-Juburi, H. J., Somasundaram, R. and Panneerselvam, R. (2009) Drought stress in plants: a review on morphological characteristics and pigments composition. *International Journal of Agriculture and Biology* 11: 100-105.
- Jamshidi, M., Ahmadi, H. R., Rezazadeh, S., Fathi, F., Mazanderani, M. and Khaki, A. (2010) Study on phenolic and antioxidant activity of some selected plant of Mazandaran province. *Journal of Medicinal Plant* 9: 177-183
- Kong, J. M., Chia, L. S., Goh, N. K., Chia, T. F. and Brouillard, R. (2003) Analysis and biological activities of anthocyanins. *Phytochemistry* 64: 923-933.
- Krizek, D. T., Britz, S. J. and Mirecki, R. M. (1998) Inhibitory effect of ambient levels of solar UV-A and UV-B radiation on growth of cv. New red fire lettuce. *Physiologia Plantarum* 1: 1-7.
- Lichtenthaler, H. K. (1987) Chlorophylls and carotenoids: pigments of photosynthetic biomembranes. *Methods in Enzymology* 148: 350-382.
- Meng, W., Yu, Z., Zhao, J., Zhang, Y. and Shi, Y. (2017) Effects of supplemental irrigation based on soil moisture levels on photosynthesis, dry matter accumulation, and remobilization in winter wheat (*Triticum aestivum L.*) cultivars. *Plant Production Science* 20: 215-226.
- Miller, A. N. and Ottman, M. J. (2010) Irrigation frequency effects on growth and ethanol yield in sweet sorghum. *Agronomy Journal* 102: 60-70.
- Miri, A., Gholamalizadeh Ahangar, A., Ghorbani, M. and Shirmohammadi, E. (2016) The effect of PGPR and alfalfa extract on macronutrient and micronutrient contents of sorghum (*Sorghum vulgare*). *Iran Agricultural Research* 35: 96-103.
- Mirnoff, N. and Wheller, G. L. (2000) Ascorbic acid in plants; Biosynthesis and function. *Critical Review in Plant Sciences* 19: 267-290
- Mirshekari, M., Majnonhosseini, N., Amiri, R., Moslehi, A. and Zandvakil, O. R. (2012) Effects of sowing date and limited irrigation water stress on Spring Safflower (*Carthamus tinctorius L.*) quantitative traits. *Journal of Research in Agricultural Science* 2: 100-112.
- Mohammadi, M., Ghassemi-Golezani, K., Zehtab-Salmasi, S. and Nasrollahzade, S. (2015) Effect of water deficit on some morphological, yield and yield component of Spring Safflower (*Carthamus Tinctorius L.*) cultivars. *International Journal of Review in Life Sciences* 5: 298-305.

- Molor, A., Khajidsuren, A., Myagmarjav, U. and Vanjildorj, E. (2017) Comparative analysis of drought tolerance of Medicago plants under stressed conditions. *Mongolian Journal of Agricultural Sciences* 19: 32-40.
- Naderi, M. R., Nurmohammadi, G., Majidi, A., Darvish, F. and Shirani Rad, A. H. (2004.) Response of three summer safflower to different intensities drought stress. *Journal of Agriculture Sciences* 4: 3-14. (In Persian).
- Nakano, Y. and Asado, K. (1981) Hydrogen peroxide is scavenged by ascorbate-specific peroxidase in spinach chloroplasts. *Plant Cell Physiology* 22: 867-880.
- Namdjoyan, S., Keranian, H., Soorki, A. A., Tabatabaei, S. M. and Elyasi, N. (2017) Interactive effects of salicylic acid and nitric oxide in alleviating zinc toxicity of Safflower (*Carthamus tinctorius* L.). *Ecotoxicology* 1-10.
- Oweis, T., Zhang, H. and Pala, M. (2000) Water use efficiency of rainfed and irrigated bread wheat in a Mediterranean environment. *Agronomy Journal*. 92: 231-238.
- Ozek, K. (2017) Feed value and the possibilities of using in farm animal nutrition of Safflower: II. The using and effects in ruminant nutrition. *KSU Journal of Natural Sciences* 20: 35-41.
- Ragni, M., Tufarelli, V., Pinto, F., Giannico, F., Laudadio, V., Vicenti, A. and Colonna, M. A. (2015) Effect of dietary safflower cake (*Carthamus tinctorius* L.) on growth performances, carcass composition and meat quality traits in garganica breed kids. *Pakistan Journal of Zoology* 47: 193-199.
- Rice-Evans, C. (2001) Flavonoid antioxidants. *Current Medicinal Chemistry* 8: 797-807.
- Salisbury, F. B. and Ross, G. W. (1992) *Plant Physiology*. 4th Ed. Wadsworth publishing company, Belmont, California.
- Tsoata, E., Temegne, C. N. and Youmbi, E. (2017) Analysis of early growth criterion to screen four fabaceae plants for their tolerance to drought stress. *International Journal of Current Research* 9: 44568-44575.
- Villa, C., Costa, J., Oliveira, M. B. P. and Mafra, I. (2017) Novel quantitative real-time PCR approach to determine safflower (*Carthamus tinctorius*) adulteration in saffron (*Crocus sativus*). *Food Chemistry* 229: 680-687.
- Wanger, G. J. (1979) Content and vacuole/ extra vacuole distribution of neutral sugars, free amino acids, and anthocyanins in protoplast. *Plant Physiology* 64: 88-93.
- Wichman, D. M., Welty, L. E., Strang, L. M., Bergman, J. W., Westcott, M. P., Stallknecht, G. F., Riveland, N. R. and Ditterline, R. L. (2001) Assessing the forage production potential of Safflower in the Northern Great Plains and Inter-Mountain regions. *Proceedings of the 5th International Safflower Conference*, Williston, USA.
- Xia, Q., Ma, Z., Mei, X., Luo, J., Wang, Y., Li, T. and Lin, R. (2017) Assay for the developmental toxicity of Safflower (*Carthamus tinctorius* L.) to zebrafish embryos/larvae. *Journal of Traditional Chinese Medical Sciences* 4: 71-81.

Investigation of the effect of plant density and supplementary irrigation on response of photosynthetic pigments and catalase and ascorbate peroxidase and forage yield of two safflower cultivars (*Carthamus tinctorius* L.)

Maryam Delfani¹, Ali Hatami*¹, Said Pourdad², Zahra tahmasebi¹, Farshid Fattah nia³,
Mohmmadreza Jahansooz⁴

¹Department of Agronomy and Plant breeding, College of Agriculture, University of Ilam, Ilam

²Department of Dryland Research Institute

³Department of Animal science, College of Agriculture, University of Ilam, Ilam

⁴Department of Agronomy and Plant breeding, College of Agriculture, Tehran University, Tehran

(Received: 26/07/2017, Accepted: 80/50/2018)

Abstract

Due to the high resistance of safflower to environmental severe conditions, many researchers use this plant as a model to explore and understand its defense mechanisms against environmental stresses. In this regard, an experiment was carried out to investigate the response of photosynthetic pigments and catalase and ascorbate peroxidase to forage plant density of two safflower cultivars under supplemental irrigation conditions at the research farm of Faculty of Agriculture, Ilam University, during academic year 2016-2017. The experiment was conducted in a split-factorial design. The main factor was irrigation at two levels (supplementary irrigation and dry-land) and sub-factors included the mixture treatments of density levels (20, 30, 40, 50 and 60 kg/ha) and cultivars (Goldasht and Faraman), which were performed in three replications. The results of evaluation of these traits showed that the highest total chlorophyll content, a and b, occurred in supplementary irrigation treatment with an average of 12.12, 9.44 and 2.56 µg/ml respectively, and carotenoid content was not affected by any of the treatments. The main treatment of density 40 (kg/ha) with an average of 89.89 µmol/gFw caused the highest amount of anthocyanin. Also, the main treatment of Faraman cultivar (37.21 µmol/gfw) had better performance in terms of anthocyanin than did Goldasht (35.24 µmol / gFw). The highest amount of flavonoids was obtained from the 50 (kg/ ha) density with an average of 5% /08. Catalase enzyme was more effective in dry-land treatment (0.005%). In addition, the densities of 50 and 60 (kg/ha) with an average of 0.005 and 0.07%, respectively, achieved superiority in both antioxidants catalase and ascorbate peroxidase. The highest amount of dry forage yield was observed in the main treatments of supplementary irrigation (30.2 kg/ha) and mixture treatments of density 60 (kg ha⁻¹) × Faraman cultivar (34.2 kg ha⁻¹). Finally, supplementary irrigation treatment increased the photosynthetic pigments and increasing planting density was so effective in increasing the activity of both enzyme and non-enzyme antioxidants that improved the adaptability and drought resistance and enhanced performance (yield) in semi-arid regions (the area where the experiment was conducted).

Keywords: Ascorbate Peroxidase, Catalase, Chlorophyll, Safflower

Corresponding author, Email: hatamiali55@yahoo.com